

ПОНЯТТЯ МОДАЛЬНОСТІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Н. П. Руденко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики і культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: rudenkon@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-3912-0053

У статті проаналізовано особливості категорії модальності як самостійного складника синтаксичної конструкції. Модальність не належить загалом ні до семантико-синтаксичного, ні до комунікативного рівня речення, а становить окремий рівень синтаксичної конструкції, який взаємодіє з іншими рівнями, але не тотожний їм. У дослідженні обґрунтовано думку про те, що за своїм значенням модальний рівень речення не може бути ні реальним, ні ірреальним, оскільки це повідомлення висловлює суб'єкт, тобто воно є його власним, суб'єктивним баченням ситуації, а з іншого боку, це твердження інтерпретує читач, тобто воно теж є суб'єктивним за своєю суттю. Тому варто розглядати модальність не як об'єктивну / суб'єктивну, а відповідно до змісту, що його вкладає в це повідомлення мовець. Виокремлюємо поняття модальності зі значенням здійснення / нездійснення, можливого / неможливого (гіпотетична чи ірреальна модальність), бажаного / небажаного, ствердження / заперечення.

Ключові слова: модальність, синтаксична категорія речення, суб'єктивна модальність, модальні значення, засоби вираження модальності, гіпотетична модальність, ірреальна модальність.

Актуальність. Синтаксична конструкція за своїм змістом і призначенням є сформованим актом мислення, тому не лише відображає якусь конкретну ситуацію дійсності, а й передає ставлення мовця до висловленого, тобто має авторську оцінку цієї дійсності. Лише в такий спосіб речення як основна одиниця комунікативного акту реалізує своє призначення – повідомляти інформацію про світ, відтворювати зв'язки між реальністю чи нереальністю того, що відбувається: «Призначення повідомлення в тому, щоб через встановлення зв'язків між явищами (пізнавальний акт) передати комунікантам своє знання предмета з тією мотивацією, яка націлена на спонування співрозмовника до певних дій (інтелектуальних чи матеріальних)» [1, с. 65]. Категорією речення, що й призначена для встановлення таких зв'язків, є модальність, навколо якої вже не одне десятиліття точаться наукові дискусії. У сучасному синтаксисі так і не сформовано єдиної думки щодо співвіднесення категорії модальності із семантико-граматичним, формально-граматичним чи комунікативним рівнем речення, а також стосовно визначення самого поняття модальності як граматичної категорії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Модальність протягом останніх десятиліть постійно перебувала в полі уваги мовознавців. Зокрема, Ш. Баллі розглядав модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного: «Наша думка додає до найменшого сприймання елемент оцінки, інстинкт самозахисту співвідносить всі явища навколишнього світу з нашим «я», з нашим життям і благополуччям. Тому навіть абстрактні речі постають у мові пропущеними через призму наших потреб і бажань у невиразному світі суб'єктивного сприймання» [2, с. 32]. У працях мовознавців О. Мельничука [3], І. Вихованця [4], Т. Ломтева [5], В. Виноградова [6] докладно проаналізовано поділ модальності на семантичні групи, зосібна виокремлення двох типів модальності: об'єктивної, що визначає зв'язок змісту речення з дійсністю, тобто дає оцінку висловленому як реального чи нереального, та суб'єктивної, що виражає емоційно-експресивні значення, які супроводжують висловлення. Проте такий підхід до модальності ґрунтований на логічному підході до визначення поняття й не враховує те, що саме

повідомлення вже є суб'єктивним, оскільки його висловлює мовець, а також не акцентовано на тому, що будь-яка оцінка є суб'єктивною, авторською. Тому сьогодні чимало мовознавців тлумачать модальність як категорію комунікативну, оскільки вона пов'язана з мисленням і передаванням інформації про світ через сприймання його мовцем: комунікат, сприйнявши реальну дійсність, складає певне враження про неї (оцінку, ставлення) і передає своє повідомлення (речення) комунікантові, який сприймає його відповідно до власного досвіду. Таки [8], Н. Гуйванюк [9], Р. Христіанінова [10], М. Мірченко [11] та інші. Проте науковці так і не сформували спільної думки щодо зарахування модальності до семантичного чи до комунікативного рівня речення, а також стосовно класифікації модальних значень і засобів їх вираження в реченнях різної структури.

Мета дослідження. Уважаємо за необхідне визначити основні напрями вивчення модальності на всіх рівнях речення – від формально-граматичного, що фіксує засоби вираження модального значення, до семантичного і комунікативного. У статті запропоновано класифікацію модальних значень, ґрунтовану на аналізові суб'єктивного сприймання дійсності автором висловлення.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалами дослідження є складнопідрядні речення із художніх текстів сучасних українських авторів (В. Лиса, М. Дочинця, Л. Костенко). Для досягнення поставленої мети й розв'язання визначених завдань використано сукупність методів дослідження. Основним був описовий метод, залучено також метод спостереження, контекстуально-інтерпретаційний та структурний методи.

Результати дослідження. Речення є складною єдністю синтаксичних відношень, одні з яких установлені між синтаксичною конструкцією і позамовною дійсністю, інші – усередині самого речення. У синтаксичних явищах необхідно розрізняти кілька планів: загальний, власне синтаксичний, притаманний відповідним синтаксичним одиницям безвідносно до конкретної семантики різних слів і словосполучень, із якою вона поєднується та взаємодіє в процесі мовлення, і семантико-синтаксичний, оскільки семантичні функції синтаксичних явищ виявлені в здатності відповідних синтаксичних засобів до вираження певних категорій смислових відношень між компонентами висловлення. Синтаксичній семантиці притаманний вищий ступінь абстракції порівняно зі смислами, об'єднаними в логіко-граматичній структурі речення. Окремо постає комунікативний рівень, основне призначення якого – виражати когнітивні зв'язки між повідомленням, адресатом і адресантом мовлення. Модальність як складник комунікативно-синтаксичного рівня речення є «способом створення ментально-чуттєвої картини світу <...> і відношенням цієї картини світу, вираженої в диктумній частині, до дійсності» [8, с. 67]. Тому О. Селіванова визначає модальність як «суб'єктивну кваліфікацію повідомлення мовцем» [12, с. 283], тобто модальність можна схарактеризувати як відображення реальності в інтерпретації мовця, який і відтворює це уявлення в конкретному реченні.

У дослідженні дотримуємося думки, що модальність не належить ні до семантико-синтаксичного, ні до комунікативного рівня речення, а становить окремий рівень синтаксичної конструкції, який взаємодіє з іншими рівнями, але не тотожний їм.

Ш. Баллі розглядав модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного й виокремив три типи таких відношень:

- 1) судження про факт (думають / не думають, висловлюють сумнів);
- 2) судження про цінність факту (радіє чи шкодує);
- 3) вияв волі (бажає здійснити чи не здійснити) [2, с. 67].

Ці відношення можна інтерпретувати за трьома групами корелятивних модальних значень:

- 1) реальність і гіпотетичність (ірреальність) ситуації;
- 2) існування / неіснування (наявність, буття);
- 3) істинність та неістинність повідомлення [5, с. 90].

Однак модальний рівень речення, призначений передавати ставлення мовця до того, про що йдеться в реченні, не може бути ні реальним, ні ірреальним, оскільки це повідомлення передає / висловлює суб'єкт, тобто воно є його власним, суб'єктивним баченням ситуації, а з іншого боку, це твердження інтерпретує читач, тобто воно теж є суб'єктивним за своєю суттю. Тому варто розглядати модальність не як об'єктивну / суб'єктивну, а як можливу / неможливу, бажану / небажану, таку, що відбулася / не відбулася, стверджувальну / заперечну.

Поняття модальності зі значенням «відбулося / не відбулося» пов'язане з поняттям дійсності: те, що зображене в реченні, відповідає буттю, не суперечить тому, як його сприймає суб'єкт. Напр.: *Він висловлював захоплення її численними чеснотами, які ж сам і нафантазував, її благородством і жертовністю в ім'я високої мети, яку ж сам і вигидав* (В. Лис). Формальним виразником такої модальності в реченні є предикат, виражений дієсловом дійсного способу.

Модальність зі значення можливого / неможливого (гіпотетична чи ірреальна модальність) виражає можливість чи необхідність якоїсь дії. Напр.: *Це якби [було] перед виборами, то цінувався б кожен голос* (Л. Костенко). Формальним виразником такої модальності є предикати, виражені дієсловами умовного чи наказового способу, а також частками з модальним значенням гіпотетичності чи умовності.

Модальне значення бажаного / небажаного передає бажання, вдоволення чи невдоволення мовця, що для нього є важливим, актуальним. Бажана дія ще не відбулася, тобто вона не є реальною, але може здійснитися. Формальним виразником такої модальності є предикати, виражені дієсловами в наказовому способі. Напр.: *І пам'ятай: де б ти не був, ти [є] дома* (М. Дочинець).

Модальне значення ствердження / заперечення (вираження пари так – ні) підтверджує / заперечує висловлену думку, наявність якогось факту чи явища, а також підтверджує згоду мовця з повідомлюваним. Напр.: *І тільки під ранок збагнув, що нікуди не піде, а чекатиме Улянку й присуду од неї* (В. Лис) – ствердження увиразнене двома запереченнями, а часова локалізація підсилена часткою *тільки*. *Ні, ви не знаєте, що таке українські вибори* (Л. Костенко) – ствердження підсилене запереченою часткою *ні*.

Своєю чергою кожна з цих модальних пар має вузчі модальні значення, які їх конкретизують. Зокрема, серед гіпотетичної модальності можна виокремити значення можливості, бажаності, імовірності, умовності, припущення, які різняться відтінками в значенні й засобами вираження. Такі глибинні семантичні смисли називають «авторськими смислами». «Прагматичні авторські вияви семантики тісно пов'язані з питанням комунікативної інтенції... Іntenційні смисли тісно пов'язані з модальністю речення» [9, с. 361].

Висновки та перспективи. Отже, модальність є важливою категорією синтаксису, що забезпечує зв'язок між семантичним та комунікативним рівнем речення, утворюючи зовнішньо-синтаксичний рівень синтаксичної конструкції. Модальність виражає авторське, суб'єктивне бачення дійсності, тому за своєю суттю вона є суб'єктивною значеннєвою категорією і формує пари протилежних значень: бажаності / небажаності, можливості / неможливості, здійснення / нездійснення, заперечення / ствердження, що своєю чергою диференційовані на ще менші категорії значень (можливості – ймовірності, гіпотетичності, ірреальності і т. ін.). Твердження, запропоновані в статті, не вичерпують можливостей категорії модальності, тому є потреба в подальшому всебічному дослідженні цієї категорії на різних рівнях синтаксичної конструкції.

Список використаних джерел

1. Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва : КомКнига, 2005. 96 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Издательство иностранной литературы, 1955. 416 с.
3. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.

4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка 1992. 222 с.
5. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. Москва : ЛКИ, 2007. 198 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Изд. второе. Москва : Высшая школа, 1972. 614 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
8. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*. Київ : Наукова думка, 2009. С. 65–71.
9. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : Вибрані праці. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 664 с.
10. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : Монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 363 с.
11. Мірченко М. В. Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології. Луцьк : Вид-во Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 256 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.

References

1. Kolshanskij, G. V. (2005). Paralingvistika [Paralinguistics]. Moskva : KomKniga. 96 (in Russ.).
2. Bally, Ch. (1955). Obschaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyika [Linguistique générale et linguistique française]. Moskva : Izdatelstvo inostrannoy literatury. 416 (in Russ.).
3. Melnychuk, O. S. (1966). Rozvytok struktury slovianskogo rechennia [The development of the Slavic sentence structure]. Kyiv : Naukova dumka. 324 (in Ukr.).
4. Vyhovanets, I. R. (1992). Narysy z funktsionalnogo syntaksysu ukrainskoi movy [Essays on the functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka. 422 (in Ukr.).
5. Lomtev, T. P. (2007). Predlozhenie i ego grammaticheskie kategorii [Sentence and its grammatical categories]. Moskva : LGI. 198 (in Russ.).
6. Vynogradov, V. V. (1972). Russkiy yazyik (Grammaticheskoe uchenie o slove). [Russian language (Grammar doctrine of the word)]. Moskva : High school. 614 (in Russ.).
7. Zagnitko, A. P. (2011). Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys. [Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax]. Donetsk : TOV «VKF BAO». 992 (in Ukr.).
8. Britsyn, V. M. (2009). Kohnityvni aspekty v katehoriino-funktsionalnii hramatytsi [Cognitive aspects of categories in functional grammar]. *Language and culture in the new Europe: contact and identity*. Kyiv : Naukova dumka, 65–71 (in Ukr.).
9. Gujvaniuk, N. V. (2009). Slovo – Rechennia – Tekst [Word – Sentence – Text]. Chernivtsi : ChNU. 664 (in Ukr.).
10. Hrystianinova, R. O. (2012). Skladnopidriadni rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi [Subordinate clauses in modern Ukrainian literary language]. Kyiv : Vydavnychi Dim Dmytra Buraho. 363 (in Ukr.).
11. Mirchenko, M. V. (2011). Vybrani pratsi z katehoriinoi hramatyky ta linhvotekstolohii [Selected works on categorical grammar and linguistic textology]. Luts'k : Vyd-vo Volynskoho nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. 256 (in Ukr.).
12. Selivanova, O. O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern Linguistics: terminology encyclopedia]. Poltava : Dovkillia. 716 (in Ukr.).

N. P. RUDENKO. THE CONCEPT OF MODALITY AND ITS MEANS OF EXPRESSION

Summary. Introduction. *Syntactic construction in its content and purpose is a formed act of thinking, so it not only reflects a specific situation of reality, but also conveys the attitude of the speaker to the expressed idea so has a certain author's assessment of this reality. The category of sentence that is intended to make such connections is modality. In modern syntax, there has never been a consensus on the correlation of the category of modality with the semantic-grammatical, formal-grammatical or communicative level of the sentence, and also on defining the very concept of modality as a grammatical category.*

Purpose. *We believe that it is important to determine the main directions of studying modality at all levels of the sentence – from formal grammatical to semantic and communicative. The article proposes a classification of modal values based on the analysis of the subjective perception of reality by the author of the statement.*

Results. *A sentence is a complex unity of syntactic relationships, some of which are set between the syntactic construct and the ecclesiastical reality, and others within the sentence itself. The category that*

combines these levels is modality. Modality is a reflection of reality in the interpretation of the speaker, which reproduces this representation in a particular sentence.

Modality does not belong entirely to the semantic-syntactic or communicative level of a sentence, but is a separate level of syntactic construction that interacts with other levels, but is not identical to them

The modal level of the sentence, intended to convey the speaker's attitude to what is said in the sentence, can be neither real nor unreal, since this message is expressed by the person, that is, his own, subjective vision of the situation, and on the other hand it is the statement is interpreted by the reader, that is, it is also subjective in nature. Therefore, it is worth considering modality not as objective / subjective, but according to the content that the speaker encloses in this message.

The notion of modality with the meaning of realization / non-realization is connected with the concept of reality: what is depicted in the sentence is completely consistent with being as it is perceived by the subject. The formal expression of such a modality in a sentence is a predicate expressed by the verb.

Modality with the meaning of possible / impossible (hypothetical or unrealistic modality) expresses the possibility or need for some action. The formal expression of such modality is the predicates expressed by the verbs of the subjunctive or imperative mood, as well as particles with a modal value of hypothetical or conventionality.

The modal meaning of the desired / undesired conveys the desire, pleasure or dissatisfaction of the speaker, which is important for him / her. The formal expression of such a modality is the predicates expressed by verbs in imperative mood.

The modal value of affirmation / denial (yes – no) confirms / denies the opinion expressed, the presence of some fact or phenomenon, and also confirms the speaker's agreement with the message. The formal expression of this modality is yes or no.

Originality. In the article modality is seen as an independent level of sentence, not part of the communicative or semantic level. Modality is an expression of the author's vision of the world, its interpretation of reality, which he conveys to the addressee.

Conclusion. Modality is an important category of syntax that provides a link between the semantic and communicative level of a sentence, forming an externally syntactic level of syntactic construction. It is an expression of the author's, subjective vision of reality, so in its essence, it is a subjective category by value and consists of pairs of opposite meanings: desirability / undesirability, possibility / impossibility, realization / failure, objection / assertion, which in turn are shared into even smaller categories of values (possibilities –probability, hypotheticality, unreality, etc.).

Key words: modality, syntactic category of sentence, subjective modality, modal values, means of expression of modality, objection / subjection, hypothetical modality, unreal modality.

Надійшла до редакції 27.03.19

Прийнято до друку 30.04.19